

زمانی مروفت و زمانی گیان له بهری تر

محمد معروف فتاح

ماموستای کولییی ناداب / بهشی کوردی

به دواوه ئەم جوړه بو چوونانه ته واو خزانه پشت گوی
به تاییه تی له بهر نه وهی زمانه وانی نه و سه رده مه به و ته کنیکه
کوڼه په وه نهی ده توانی به جوړیکي زانستیانه له دیارده په کی
وهک «زمانی زینده وهری تر، بکولیته وه ، زمانه وانیش وهک
زانستیک ده بوايه خوئی له بابته تی وا «نازانیا رانه» دوور
بخستایه ته وه تلوه کو په رده - زانستیه کی له سه ر
رانه مالریت ، به تاییه تی چونکه ماو په کی کورت بوو نه م
پایه ی وه رگرتبوو ، زور به ته نگیه وه ده هات و ناماده نه بوو
له پیناوی باب ته تیکی وادا خوئی بخاته بهر پلارو له نرخی
«زانستیانه ی، خوئی کم بکاته وه و

2 — چاریکی تر بچیته وه ریزی بابته ته زانستیه کان هه ر له بهر
نم هویانه که ده بینن نه و پیناسانه ی له م سه رده مه بو
د زمان ، ده خزانه بهر چاو ، به تاییه تی هی زمانه وانه
نه مریکایه کان ، که مو زور په نجه یان بو په یوه ندی زمانی

1 — چاو پیا خشان د نیک به هۆلکلوری میله تاندا نه و
راستیه مان بو ده رده خات که هه زور له کوڼه وه مروفت باوهری
به وه هه بووه که ته نیا خوئی تاکه زینده وهر نیه بتوانیت بدویت و
مه به سستی خوئی به هوی زمانه وه ده رپریت ، به لکو هه ندیک
گیان له بهری تریش نه و توانایه یان تیا دا به دی ده کورت . نه ک
هه ر نه مه به لکو له وهش ده چیت مروفت باوهری به وه بوو بیت
که «زمانی» هه ندیک زینده وهری تر (هه روهک زمانه کی خوئی)
له سه ر یاسایه کی واتاهی و دهنگی و پیزمانی دیاری کراو
ده پوات به وهدا که هه ندیک ناده میزاد وه کو «سلیمان» و
(سیگ فرید) وهک ده لین توانای فیروونی زمانی زینده وهریان
هه بووه . جگه له مهش له سه ده کانی هه ژده و نوژده دا ناو به ناو
له ره نگی له ره نسی - قه ل یان ئنگلیزی - مه یمون ده که و ته
به رده ست⁽¹⁾ .

2 — له سه ره تای سه ده ی بیسته مدا له ساله کانی 1920

مروّف و زمانی زینده و هری تردریژ نه ده کردو به لایدا نه ده هاتن . زوربه شیان زور به ناشکرا بوئه وه ده چوون که «زمان» به تاییه تی هی «مروّفه» و موری هیج زینده و هریکی تری پیوه نیه . به بیرو پای زوربه ی نه م زمانه وانا قیژه و بانگی گیان له بیری تر پایه ی «زمانی» ناییت بدریتی (هه چه نده هیج هویه کی ره وایان به دهسته وه نه بوو) . بوئه وه ی ته و او له هه لوئستی نه م زمانه وانا شگی بی نین واله خواره وه چه ند پیناسه یه کی نه و سه رده مه ده خه یه روو :

(1) «زمان» هویه کی ناغه ریزی تاییه تی به مروّف به کاری دینی بو ده برپینی بیروه ست و ناره زوو ، به هوی ره مزی دهنگی ی له سه ر یاسا رووشتوو وه کار ده کات و له ژیر «نیراده دایه» (نیدورد ساپیر) .

(2) «زمان بریتی یه له چه ند ره مزیکی له خووه که به هویه وه کومهل ده توانیت هاریکاری بکات» - (بلوک و تراگر) .

(3) «زمان کوومه له ره مزیکی دهنگی ی له خووه یه که به کار دیت یان ده توانیت به کار بیت له لایه ن مروّفه وه بو له یه کتر که یشتن و هولکرنی شت و روداوه کانی ده وروبه ری» - (جون کارول) .

هه موو نه و پیناسانه ی سه ره وه ، به نهینی یان ناشکرا ، ریکن له سه ر نه وه ی که گویا زمان ماق مروّفه به ته نیا ، هویه کی ناغه ریزییه که مروّف ده توانیت بو له یه کتر که یشتن ، هاریکاری یان ده برپینی هه ست و ناره زوو به کاری بهینیت . به واتایه کی تر ، به لای نه م زانایانه وه زمان هویه که بو جیا کردنه وه ی مروّف له زینده و هری تر . نه م باوه ره ش ماوه یه کی زوره و تا نیستاش له کاره زمانه وانه کاندایا دوو هات ده کریته وه .

3 — هه موو نه و زانایانه ی باوه ریان به وه هه یه که زمان زیاتر له هه موو هویه کی که لتوری تر مروّف له گیان له بیری تر جیا ده کاته وه ، راستیه کی که وره یان خستوو ته پشت گوی نه ویش نه وه یه که زمانی مروّف له زور سه ره وه له قیژه و بانگی زینده و هری تر ده چیت ، نه وه نده ناوکویان زوره که له به راورد

کردن دین و بگره جیلاواری نیوانیان ته نیا له «هله» دایه نه که له «جوره» وه که به م به راورده ی خواره و هدا بو مان ده رده که ویت :

(1) زمانی مروّف له سه ر بناغه ی فونیم کار ده کات ، به واتای نه وه ی که مروّف ده توانیت ژماره یه کی زور دهنگ ده ربکات ، به لام ژماره یه کی زور که م له م دهنگانه به کار دیت بو جیا کردنه وه ی واتا (بو قسه کردن) . به م دهنگه گرنگانه ده و تریت «فونیم» ژماره یان له زمانیکه وه بو زمانیکی تر ده گویت . وه کو بو مان ده رکه و توه ژماره ی نه م فونیمانه له زمانی مروّفدا له نیوان (11) و (67) دایه . بی گومان که م و زوری ژماره ی نه م فونیمانه گرنگ نیه له زماندا ، چونکه له م ژماره که مه دیاری کراوه ، مروّف ده توانیت ژماره یه کی بی سنوور وشه و رسته ده ربکات به هوی «لیکدانه وه» . (هه ر له به ر نه مه شه که ناتوانین بلینین زمانیک له زمانیکی تر پیش که و توتوره ، چونکه هه موو زمانیک ده توانیت نه م که ره سه بنچینه یه به کار بهینیت بو هولکردنی ده وروبه ر ، له سه ر یه کی که له «ناسته کانی» زمان : وشه یان فریزیان رسته . بو نمونه نه و دیارده یه ی که زمانیک له ناستیکدا ده ری ده بریت له وانه یه زمانیکی هه ره مان دیارده له ناستی تردا ده بریت) .³

قیژه و بانگی زینده و هری تر وه که لیگولینه وه ی زانستی بو مانیه ده رخستوو دیسانه وه وه که زمانی مروّف به نده به «فونیمه وه» ، به واتای نه وه ی که بانگ و قیژه ی زینده و هری تریش ده توانیت شی بکریته وه که رت بکریت بو چه ند پارچه یه که دهنگی بنچینه یی (فونیم) که له قیژه و هاواری تردا خویمان دوو هات ده که نه وه . ژماره ی نه و دهنگه بنچینه یانه ش له بانگی زینده و هری تردا له نیوان (7) و (37) دایه .

که واته زمانی مروّف له گهل بانگی زینده و هری تردا له به راورد کردن دیت ، چونکه وه که له سه ره وه روون بو وه ، هه ردووکیان که لک له «فونیم» وه رده گرن . دیسانه وه لییره شدا ده بیت نه و راستیه مان له یاد نه چیت که زورو که می فونیمه کان که م زور به یوه ندی به «دوا که وتویی» یان «پیش که وتویی» زمانه وه نیه ، فونیم زوری نه وه ناگه یه نیت که زمانه که له پووی کومه لایه تیه وه نه رکی زیاتری به سه ره وه یه ، هه ره که که می

فونیمیش له لی هاتوویی زمانه که کم ناکاته وه . ته نیا له بهر نه وهی بانگو قیژهی زینده وهه ری تر له گه ل زمانی مروفدا هر دووکیان که لک له فونیم وه رده گرن نیتز ناییت واتی بگین که هر دووکیان له یه که پله پان ، ناشکراپه که زمانی مروف «پیش که وتوو- تره» (به واتای شه رکی کومه لایه تی زور تر به سر شانه وهی) چونکه له زمانی مروفدا فونیمه کان زور به ناسانتر له یه که ده درین و بیبری نوییان بی دهرده بریت . نه م توانای له یه که دانه که هق بو که م وزوری فونیمه کانیش ده کاته وه له بانگو قیژهی زینده وهه رده کانی تر دا زور که م هیرو نه رستو^{۳۹} هزارها سال له مه و بهر به ته وای نه م جیاوازیی نیوان زمانی مروف و زمانی زینده وهه ری تری دهرخستوه .

ب - هر چه نده واه به بیردا ده هات که به کار هینانی ره مز ته نیا له زمانی مروفدا هیه ، لیکولینه وهه کانی نه م دواییه

رونی کردوته وه که «ره مز» ، به هه موو جوره کانی وه له بانگو قیژهی زینده وهه ری تریشدا هیه . مه به ست له ره مز لیره دا «نیشانه یه که» که «واتایه که» یان «گرنگیه کی» درابیتی . وه که به م پیناسه دا دهرده که ویت ره مز هه موو کاتیک دوو دیوی هیه : نیشانه (که له زماندا دهنگ ده گریته وه) و واتای نیشانه که . ره مز له راستید ابریتی به له یه گرتنی هه ر دوو دیوه که ، نیشانه و واتا که ی . به بی ی پیوهندی نه م دوو دیوهی ره مز ، سی جور ره مزمان هیه :

(1) ره مزى سروشتى (2) ره مزى وینه یى (3) ره مزى له خووه .

مه به ست له ره مزى سروشتى نه و ره مزانه ن که یه کیک له دیوه کانی له نه نجامی دیوه کی تریه وه دینه کایه وه ، به واتایه کی تر ، پیوهندی نیوان فورم و واتا که ی پیوهندی کی هویی وه که پیوهندی نیوان «وه نه وزدان» و «خه والویی» یان «هه وه» و «باران» یان «سه رما» له گه ل «نزم بونه وهی پله ی که رما»

یان و لافاویله گه ل «به رزبونه وهی ناستی ناو» . نه م جوره ره مز به مروف دروست ناکریت ، به لکو مروف هه ر توانای نه وهی هیه که وه کو دیارده یه کی سروشتی لیکیان بداته وه و پیوهندی که یان دیاری بکات .

ره مزى وینه یى هه روه که به ناوه که یا دهرده که ویت نه و ره مزانه ن که تیایاندا فورم و واتا له یه که ده جن بانم له یه که چوونه یان له واقعیشدا هیه یان خه لکی وای به بیرا دیت که هیه . رهنگی سور ، بو نمونه ، له نیشاره ی هات و چووا به واتای «مه ترسی» و «ههستان» دیت چونکه «سور» رهنگی «خوین» یان «ناگره» نه م دووانهش هر کاتیک بهر چاو که وتین «مه ترسیه که» له نارادا هه بووه . لیره دا له یه که چوونیک هیه له نیوان «سور» و «خوین» دا ، نه م له یه که چوونهش جاریکی تر گواستراوه ته وه بو نیوان «رهنگی سور» و «مه ترسی» یان «ههستان» . له ره مزى وینه ییدا پیوهندی نیوان فورم و واتا وه کو نیوان «وینه» و «وینه گیراوه» وایه . به پیچه وانه ی جورى یه که مه وه ، نه م جوره ره مزه له داتاشینی مروف خویه تی .

ره مزى له خووه نه و جورانه ن که نه که ته نیا هیچ له یه که چوونیک له نیوان فورم و واتا دایه به لکو هیچ جور پیوهندی که نیان لکینی به یه که وه . بو نمونه هیچ جوره هویک پال به مروفه وه ناییت که نه م نیشانه یه ($\sqrt{\quad}$) له بیرکاردا بو «ره گ» دانیت ، هه روه ها هیچ هویک نیه وای له کرد کرد بیت به پیاو (مروف) بلیت «پیاو» (وشه که) یان به گیان له بهر بلیت «زینده وهه» . له هه مان کاتدا له م جوره ره مزانه دا کومه ل نه که تاکه که س ، پیوهندی فورم و واتا راده گریت ، له بهر نه مه یه که تاکه که سیک به ته نیا نه که ر وشه یه کی نوی داتاشیت ، نه و «به ره مه» مارج نیه بیته پارچه یه که له که ره سه ی نه و زمانه ، تاوه کو زور به ی نه و خه لکه ی که به و زمانه که قسه ده کن په سندی نه که ن . که واته ره مزى له خووه وه کومه ل دای داتاشیت ، لیکى ده داته وه وای ده گریت به هوی جوریک له «ریک که وتن» له نیوان قسه بی که رانی زمانیکی دیاری کراودا .

زمانى مروف به زورى هه ر ره مزى له خووه به کار دینیت . ته نانه ت نه و ره مزانهش که واه به بیردا دیت که له بنچینه دا له لاسایی کردنه وهی چند دیارده یه کی سروشتیه وه هاتوو نه ته کایه وه وه که «حبه» یان «هره» - (وشه ی سروشتی) ره مزى

وینهیی نین ، هر چند سه رزازی له م جوره ره مزه دهچن یان نزیك دهبنه وه . ئەم ره مزانه نابیت به «وینهیی» دابنرین چونکه له زمانیکه وه بو زمانیکی تر دهگورین .

بانگو قیژهی زینده وهری تریش کهک له دوو جور ره مزه ورده گریت : ره مزی وینهیی و ره مزی له خووه ، به لام به پیچه وانه ی زمانی مروغه وه ، به زوری پشت به ره مزی وینه ی ده به ستیت و زور که متر ره مزی له خووه به کار دینیت . بو نمونه ره وشتی زینده وهریکی وه که له شیر پیش نه وه ی بکه ویته شه ره وه (بال فش کردن ، بوپنه به رزکردنه وه ، سوورپانه وه به دهوری خویدا) جوریکه له ره مزی وینه یی هه مان که له شیر که دوو دل بیت له شه پریان بیه ویت هه ل بیت خوی خه ریک ده کات به که پان به دوا ی داناو ده نوک له زهوی ده دات ، هه ره وکو خه ریکی خواردن بیت که چی ته واو ناگای له دوژمنه که یه تی و چاک خوی ناماده ده کات بو به ره له ستی . ره وشتی وا به گشتی به کارهینانی ره مزی له خووه به چونکه هیچ په یوه ندییه ک - له یه کچوون یان هو - نیه له نیوان «که پان به دوا ی دانا» و «خو ناماده کردن بو شه پ» ، به لام له بهر نه وه ی هه موو ئەم جوره زینده وهرانه له هه لووستدا هه مان ره وشتیان هه یه وه مووشیان له یه کتری تی ده گن و به هه له ناچن (هه مان واتا ده دن به و ره وشته) که واته ئەم کوومه له «ریک که وتوون» له سه ر نه وه ی ئەم «جولانه وه یه» به وه واتا یه بیت ، هه ره وک چون مروفی کورد ریک که وتوون له سه ر نه وه ی به «پیاو» - مروف - بلین «پیاو» (وشه که) .

وه که له سه ره وه بو مان روون ده بیته وه «ره مز» تاییه تی نیه بو زمانی مروف . زمانی زینده وهری تریش «ره مز» به کار دینیت به هه موو جوره کانیه وه . تاکه جیاوازی له نیوان زمانی مروف و زمانی زینده وهری تردا له پووی ره مزه وه له وه دایه که زمانی مروف به زوری ره مزی له خووه به کار دینیت ، به لام بانگو قیژهی زینده وهری تر به پیچه وانه وه به زوری ره مزی وینهیی

به کار دینیت و ره مزی له خووه (هه ره چه نده له بانگو قیژه یاندا هه یه) زور که م به کار دیت . که واته دیسانه وه جیاوازی نیوان دوو زمانه که له «هله» دایه نه که له «جور» . ده بیت لیره دا په نجه بو نه و راستیه راکیشین که به کار هینانی ره مزی وینهیی و پشت نه به ستن به ره مزی له خووه ، زیانیکی زوری به زمانی زینده وهری تر که یاندووه و ته واو له چالاکی و توانای که م کردوته وه ، چونکه نه و جوره ره مزه وه که ره مزی له خووه به ناسانی له «وینه گیراو» واتا نابیته وه که رت ناگریت تا وه کو له گه ل «چی تردا له یه ک بد ریت و ره مز یان نیشانه ی نویمان بداتی . له بهر ئەم یه که زمانی زینده وهری تر ده سته وسانه به رامبه ر هه لووستی نوی و ژماره ی نه و بیرانه ی که به هوییه وه ده رده بریت زور که مه و سنووریکی ته سکی هه یه . زمانی مروف ، به پیچه وانه ی نه مه وه بی ده سه لات نیه به رامبه ر هه لووستی نوی و ده توانیت هه موو مه به ستیک ده رپریت ، ته ناته که ره مه به سته که ش ته واو نوی بیت و له مه و پیش نه بوو بیت ، چونکه نیشانه ی له خووه به کار ده هینیت و ئەمانه ش له هه لکه و تدا توانای نه وه یان هه یه له ت بن و یه ک بگرن له گه ل نیشانه ی تردا بو ده رپرینی نوی .

ئەم توانایه ی زمانی مروف ، توانای داهینان ، له کاتیگدا ته واو هه ستی بی ده گریت که زمانیک بی ویستی به وشه یه کی نوی بیت بو ده رپرینی بیریکی نوی . له کاتی وادا هه ندی جار وشه یه کی «تاریک» خوی ده کات به زمانه که داو خه لکی له سه ر واتا که ی ری ده که ون ، بی نه وه ی نه و وشه یه هیچ په یوه ندییه کی هه بیت له گه ل وشه ی تردا ، به لام زور به ی جار ، هه ره له که ره سه کوونه که وشه یه کی نوی وشه یه کی نوی بیک ده هینریت بو ده رپرینی نه و بیره نوی یه . زمان له بنهینه دا به م شیوه یه دروست بووه و هه ره به م ریکایه ش که شه ی کردوه و مه به ستیشمان له «که رت کردن» و «لیکدانی» ره مزه کان هه ره نه یه . سه رنجیکی که م له چه ند وشه یه کی زمانی کوردی دیارده ی که رت کردن و لیکدانمان زیاتر بو روون ده کاته وه . گریمان مروفیکی کورد له فونایگی بوونیا

وشه‌ی «سوتاندن» و «گه‌ندان بومپوه» و «هل کپوزاندن» ی زانیوه . هه‌روه‌ها له فره‌نگی بیریشیدا وشه‌ی «بۆن کردن» هه‌بووه کاتیک نه و مروغه توشی هه‌لوپستی هاتبیت که تیایدا پپویست بووبیت دیارده‌ی «بۆن کردن» له‌همان کاتدا له‌گه‌ل دیارده‌کانی تردا (سوتاندن ، گه‌ندان ، هل (کپوزاندن) به‌کار بهینیت ، زمانه‌که‌ی ، له‌به‌ر نه‌وه‌ی ره‌مه‌کانی له‌خووه‌ن ، ریگی نه‌وه‌ی داوه‌تی که به‌هر جوریک بیت نه‌م بیره نویانه ده‌ربزیت و به‌م شیوه‌یه «بۆنی سوتاندن» ، «بۆنی گه‌ندان» و «بۆنی هل کپوزاندن» هاتووته کوردیه‌وه . بی گومان ، لیکدانی وشه به‌م جوړه ساده‌یه (هه‌روشه دانه پال یه‌ک) له تواناو چالاکی زمان که‌م ده‌کاته‌وه ، له‌به‌ر ، نه‌وه زوربه‌ی کات دارشتنی رۆنای نوی نه‌ک هه‌ر «درانه پال» به‌لکو «کهرت کردنی» تی ده‌که‌ویت ، به‌مه‌رجیک نه‌م کهرت کردن و لیکدانه نه‌بیته هوی دروست بوونی ته‌م و مژی واتایی و سه‌ر لی تیک دان . به‌م جوړه «بۆنی سوتان» ده‌بیته «بوسو» و «بۆنی گه‌ندان» ده‌بیته «بوگن» و «بۆنی هل کپوزاندن» ده‌بیه «بوکپوزه» . نه‌م کهرت کردن (بو / ن ، هل / کپوز / آندن ، سو / آندن) و دانه‌پالو (بو + کپوز) و گورانه ده‌نگیانه (سوسو) کاتیک پوو ده‌دات که سه‌ر لی تیک‌دان له زمانه‌که‌دا دروست ناکات (به‌واتاپه‌کی تر هه‌ر نه‌و رۆنانه به‌ واتا دژ به‌مه له زمانه‌که‌دا نه‌بیت) .

بی گومان ده‌بیت نه‌وه بزاین که مه‌به‌ست له «له یه‌کدان» له زماندا ته‌نیا نه‌وه نیه که رۆنمان بو‌ناسانتر بکات تا وه‌کو به‌ ناسانتر بو‌تریت و باشتر به‌ده‌ماپیت ، به‌لکو مه‌به‌ستی هه‌ر گه‌وره له به‌کاره‌ینانیا نه‌وه‌یه به‌هوی کهرت کردن و لیکدان و گورانه‌وه ، بارچه که‌ره‌سه‌ی خامی ترمان ده‌ست که‌ویت تا وه‌کو بو‌کاتی پپویستی وشه‌ی تری لی داتاشین به‌ بی‌ی یاسای زمانه‌که . له و لیکدانانه‌ی سه‌ره‌وه‌دا ، بو‌نموونه ، نه‌و پارچانه‌ی (مورفیمانه‌ی) که ماونه‌ته‌وه وه‌کو (- ن) یان (- آندن) که‌لکی که‌وره‌یان لی وه‌رگیراوه به‌وه‌ی یه‌که‌میان بو‌ته نیشانه‌ی چاوگو دووه‌میان بوه به‌نیشانه بو‌کاری تیپه‌ر .

ج - زمانی مروغ و زمانی زینده‌وه‌ری تر له سه‌ریکی تریشه‌وه‌له‌یه‌که ده‌چن . هه‌ردوکیان بو‌گه‌یاندنی مه‌به‌سته‌که له‌دووشتا کۆده‌بیته‌وه : که‌یاندنی هه‌ست و پۆلکردنی ده‌وربه‌ر . که‌ ده‌لین نه‌رکی هه‌ردوو زمانه‌که «که‌یاندنی زانیاری» و «له‌یه‌که گه‌یشتنه» مه‌به‌ستمان نه‌وه‌یه که هه‌ردوکیان له «کۆمه‌ل» دا به‌کار دین و به‌لای که‌مه‌وه بو‌تی گه‌یشن لییان پپویستمان به‌دووروله : رۆلی قسه‌که‌ر رۆلی گوی گر . زوربه‌ی کات بو‌ه‌ریه‌کی که‌م پوولانه بی‌ویستمان به‌که‌سیک ده‌بیت ، به‌لام هه‌ردوو رۆله‌که‌ش هه‌ندی جار(کاتی قسه له‌به‌ر خو‌مانه‌وه ده‌که‌ین) به‌یه‌که‌س ده‌بیزیت .

لیزه‌شدا دیسان ده‌بینین که هه‌ر دوو زمانه‌که (زمانی مروغ و زمانی زینده‌وه‌ری تر) وه‌که‌یه‌کن و نه‌و جیاوازییه‌ی هه‌یه له‌نیوانیاندا ته‌نیا جیاوازییه‌که له‌په‌ی توانایاندا . ناشکرایه که زمانی مروغ زور به‌تواناتره ، زور چالاکتره له‌که‌یاندنی هه‌ست و زانیاری ده‌رباره‌ی ده‌ورو پستی مروغ . به‌په‌چه‌وانه‌ی نه‌مه‌وه ، زمانی زینده‌وه‌ری تر ، له‌به‌ر نه‌وه‌ی بو‌ه‌ر هه‌لوپستیکی دیاری کراو «بانگی» یان «هاواریک» ته‌رخان ده‌کات و له‌به‌ر نه‌وه‌ی «هه‌لوپست» و «بانگه‌که» جیاوابنه‌وه له‌یه‌کتری ، (به‌واتای نه‌وه‌ی هه‌ردوکیان له‌یه‌که‌کاترا ده‌بیت ناماده بن) توانای نه‌وه‌ی نیه ده‌رباره‌ی رابردوو بدویت یان باسی دواروژ بکات یان له‌باریکی ناواقعی (خه‌یالی) بکولیته‌وه که «نه‌گه‌ر» و «کاشکی» و «خوزگی» تی‌بکه‌ویت . زمانی زینده‌وه‌ری تر ته‌نیا به‌ «نیستا» وه ، به‌ «رانه‌بردوه‌وه» به‌ستراوه‌وه ده‌رباره‌ی نه‌و شتانه‌ن کاتی «وتن» له‌ده‌وربه‌ردان .

د - هه‌ر دوو جوړه زمانه‌که ، دیسان نه‌که هه‌رپشت به‌ره‌مز ده‌به‌ستن ، به‌لکو له‌هه‌ردوکیاندا نیشانه ده‌نگیه‌کان ناکویرانه‌وریک و پیک خویان دووپات ده‌که‌نه‌وه له‌شریتی و قندا به‌مه‌به‌ستی زانیاری که‌یاندن و له‌یه‌کتره‌گه‌یشتن .

ه - یه‌کی که‌له‌تایبه‌تیه ناوکۆکانی هه‌ردوو جوړه زمانه‌که له

وهدايه كه رول گورپينه وه بيان تن ده كه ویت ، به واتای نه وهی نهو زینده وه ره ی که دهنگه کان دهرده کات توانای نه وهی هه یه دهنگه کان وه ربگریت و شی یان بکاته وهو تن یان بگات . به م جوړه «سه کهر» هه مووکاتیک ده توانیت ببیته گویگر بیستر . به پیچه وانه شه وه ، گویگر بیستر ده بیته «سه کهر»

و - له هر دوو جوړه زمانه که دا به کارهینانی ره مزه کان (وتن) ده بیته هو ی دهرکه وتنی «ره وشتیک ی» دیاری کراو له گویگر دا ، نه م ره وشته شه ده بیت له گه ل مه به ست و نامه ی وتنه که دا بگونجیت . هر نه م ره وشته شه بو مان دهرده خات که له یه کتر که یشتن له نارادا هه یه .

ز - هر دوو جوړه زمانه که ریگه ی دم / گوی به کار دینن بو له یه کتر که یشتن . به کارهینانی نه م ریگه یه له دوو سه ره وه که لکی هه یه بو زینده وهر : یه که م : زینده وهر پیوستی به وزه یه کی زور که م ده بیت تا وه کو فه ناته که بخاته نیش (له م ره وه به راوردی قسه کردن بکه له گه ل راکردن ، هه ستان ، خواردن ... هتد) ، دووهم : وتن یان قسه کردن ریگه له چالاکی تر ناگریت و به م جوړه زینده وهر ده توانیت له کاتی راکردن ، خواردن یان هه ستاندا قسه بکات .

ده بیت نه وهش بزاین که ریگه ی دم / گوی تاکه قه نات نیه له نارادا بو له یه کتر که یشتن (سه یرکردن ، ده ست تیوه دان و ریگه ی تریش هه یه) و ریکه وتیش نیه که له زینده وهردا نه م ریگه یه په سه ند کراوه و گه شه ی پیدراوه .

ح - هر دوو جوړه زمانه که خاوه نی یاسای رسه یی و واتایی تایپه تی خویانن . به واتایه کی تر ریز کردن ، خستنه هال یه کتری و دانانی ره مزه کان هر له خووه و بی یاسا نابن به لکو له سه ری و ریغینیکی تایپه تی ده روات . هه ره ها به هو ی نه و ره زانه وه زینده وهر له ده ور به ری خو ی ده کولیته وه .

ط - له هر دوو جوړه زمانه که دا ره مزه کانی وتن هاش ماوه یه که له دم دهرچوون کوتاییان دیت و چاریکی تر گویگر بیستر بو ی ناگه ریته دواوه . به م جوړه میشکی قسه که رو گویگر نه رکیکی گه وره ی ده که ویته نه ستو نه ویش کوکردنه وه یه . نه که ر له به ر نه م نه رکه گه وره یه ی میشک نه بووایه ، له وانه یه مروف بیری له داهینانی نووسین نه کردایه ته وه .

ی - له هر دوو جوړه زمانه که دا بلاوبونه وهی دهنگه کان به هه موو لایه کدایه (ناراسته نه کراوه) . به پیچه وانه وه . وهرگرتنی دهنگه کان پیوستی به ناراسته کردنی گوی یه .

به واتایه کی تر ، بو نه وهی له مه به سی وتن یگه یین پیوستمان به گوی کرتنه نه که «بیستن» . نه م تایپه تیه ش ریگه ی دم گوی سه پاندویتی به سه زینده وهردا .

ک - له هر دوو جوړه زمانه که دا نه و زانیاریه ی ره مزه کان ده یگه یین هه مووی به یه کجار به سه ری که وه ناگه نه گوی به لکو به ره به ره دیت . به م جوړه گویگر ماوه ی نه وهنده ی ده بیت که مه به سته که یان نامه که شی بکاته وه . بی گومان ناگاداری نه وهین که شریتی دهنگه کان و ناوازی وتن له یه کتر جیانابنه وهو هه ردوکیان به یه که وه ده که نه گویگرو دوو نه رکی جیاواز ده بیین (ناواز زیاتر شیوه ی قسه کردن دهرده بریت وه کو دوودلی ، تهوس ، پرسیار ، گومان ... هتد) ، به لام نه م پیکه وه که یشتنه یان نه رکیکی وا قورس نیه به سه ر میشکه وه که وا به راورد بگریت له گه ل نه و نه رکه ی بو نمونه چاو بو میشکی دروست ده کات به وهی وینه ی ده هاشت له هه مان کاتدا ده نیریت بو لیکدانه وه . ل - له هر دوو جوړه زمانه که دا قسه که ناگاداری مه به سستی خویه تی ده زانیت چی وتوه وده توانیت به هو ی میشکه وه دوا ی قسه ی خو ی بکه ویتو به چوریکی گونجاو وتنه که ی ته واو بکات . به م جوړه قسه که رته واو ناگاداره و راسته و خو هه ست به وه ده کات گویگر تن ی ده کات ، گوی لی یه تی ، قه نات ی گلتوگو کراوه یه یان ناو به یی نه م زانیاریه ره وشتی خو ی ده گونجینیت و بو کیشه که

دهچیت . به هوی ئه م ناگادارییه وهیه که قسه کهر ده توانیت ناگاداری هه له ی قسه بی و هندی جار له ناوهراستی وتندا خوی راست دهکاته وه (به یه جگاری به یه جگاری خوم رزگار کرد له دهستی) .

دیسانه وه به هوی ئه م وریایی و چاودیرییه ی گوئی و میشکی قسه که ره وهیه که ساوا ده توانیت قسه کانی خوی له بهر ئه وانه ی ده وروبه ری داتاشیت و به م جوړه خوی فیری زمانه که ی یان زمانه کانی ده وروپشتی بکات .

۴ - به م به راورده ی سه ره وه دا بومان ده رده که ویت که زمانی زینده وه ری تریش نه گهر له پله ی پیش که و تووی و چالاکیشدا وه که زمانی مروف نه بیت هیشتا هه رده بیت به زمان دابنریت چونکه له بنه رهدا وه که یه کن : یه که ره سه به کار دینن ، یه که ریگه ده گرن ، بویه که مه به ست هه ول ده دن . ته نیا جیاوازییه که له وه دایه که زمانی زینده وه ری تر بوئه وه ی بگاته پله ی زمانی مروف چند تاییه تیه کی تری پیوسته . ئه م تاییه تیانه ش راسته و خو په یوه ندییان به ئه رکی یان کاری زمانه وه هه یه نه که چونیه تی هه لکه وتی بایلو جیانه ی مروف . ئه و تاییه تیانه ش ئه مانه ن : -

(1) په یوه ندی نیشانه و واتا له زمانی مروفا به زوری په یوه ندییه کی له خووه یه و ره مزه کانی ره مزی له خوون به زوری هه رچه نده ره مزی وینه ش هندی جار به کار دیت . (بروانه به شی 3 - ب) .

(2) له زمانی ناده میزادا گوپینی فورم ده بیت هوی گوپینی واتا . ئه م گوپانان له هه موو ناستیکی زماندا هه یه وههستی به ده کریت : له ناستی دهنگدا (فونیم) کال / کار ، په له په له هتد ، له ناستی مورفولوجی دا :
شاره / شاره که / شاریک / شاره کان هتد ، هه روه ها له ناستی رسته دا .

(3) له زمانی مروفا نه و شریته دهنگه ی له دم ده رده چیت

ده توانریت که رت بکریت ، به واتایه کی تر ، شریته دهنگه که بریتی یه له دانه ی زمان له ناو دانه ی تری زماندا . به م په ، رسته ی نالوز بریتی یه له چند رسته یه کی ساده ، رسته ی ساده بریتی یه له فریزی ناوو فریزی کار ، ئه مانه ش له وشه پیک هاتون ، وشه ش له مورفیم ، و مورفیمیش له فونیم ... هتد . ناشکرایه که ئه م دانانه ی زمان هه ریه که یان له ناستیکدا کار ده که نو (مورفیم له ناستی مورفولوجی و فونیم له ناستی مورفولوجی ... هتد) هه ریه که یان «پله» یه کیان هه یه و ئه و دانانه ی پله یان به رزتره (رسته بوئمونه) ناچنه ناو / یان نابنه به شیک له وانه ی پله یان نزمتره (هه رگیز رسته نابیته به شیک له فریز به لام به پیچه وانه وه ئه مه روو ده دات به واتای نه وه ی فریز ده توانیت بیته به شیکی رسته) .

(4) تاییه تیه کی تری زمانی مروف له وه دایه که ژماره یه کی زور له دانه پله به رزه کانی ناستیکی دیاری کراوی زمان هه موو کاتیک که رت ده کریت و ده گوپینه وه بو ژماره یه کی که متر له دانه ی ناستیکی تری نزمتر له خوی . به م جوړه رسته بی سنوره کانی هه ر زمانیک وه رگرین ، ده بینین پیک هاتوه له چند هه زار وشه یه که ، ئه م چند هه زار وشه یه ش له سه ده ها مورفیم پیک هاتوه ، مورفیمه کانیش هه موویان له ژماره یه کی زور که م فونیم پیک هاتون (بروانه به شی 3 - ا) .
ئه مانه ش له ژماره یه که له (تاییه تی جیاواز که ر) (distinctive features) پیک هاتون که به باوه ری هندی زمانه وان ژماره یان له هه موو زمانه کانی مروفا له (12) زیاتر نیه (یاکوبسن 19) . شایانی باسه که ئه م له ت کردن و گوپینه وه یه زور ته واوه ، به واتای نه وه ی «له ته دانه» یان «باشماوه» له هیچ ناستیکی زماندا نامینیته وه له دوا ی گوپینه وه . ده بیت نه وه ش بزاین که زمانی مروف به هوی «دانه» و «ناست» «پله ی دانه کانه وه یه» که توانیوتی توانای «له یه کدان» و «داهینان» په پیدا بکات (بروانه به شی 3

(5) زمانی ناده میزاد ، به پیچه وانه ی زمانی زینده وه ری تر وه ، به هوی فیربوته وه له نه وه یه که وه ده گاته نه وه یه کی تر . هیچ به لکه یه کی زانیاری له نارادا نیه بومان به لینیته که منال زمانی دایک و باوکی ناستنتر فیرده بیت . منال که دیته

دنياوه نو توانايه ی له گه لدايه كه فیزی زمانیک یان چه ند زمانیکې مروّف ببیت بی دیاری کردن .

5 — جگه له م تاییه تیانه ، زمانی مروّف چه ند تاییه تیه کی تریشی هه په که وه که نه مانه گرتنگنن ، به واتای نه وه ی نه م تاییه تیانه بین یان نه بن ، زمانیک مەرجه کانی تری تیدابیت هه به زمانی مروّف داده نریت . له م تاییه تیانه : «1» توانای شیواندن : زمانی مروّف به بی ی ناره زوی قسه پیکه رانی ده وروبه ری بی ده شیوینریت و دروی بی ده کریت ، نه م توانایه ی زمان راسته وخو په پوهندی هه په له گه ل دانانی چیروک وه له بستا .

«2» توانای راستی ده ربرین : زمانی مروّف به گشتی نه و توانایه ی هه په که راستی بی ده ربریت ، هه زمانیک نه و توانایه ی زمانیک نه و توانایه ی نه بیت «زانیاری» بی تو مار ناکریت .

«3» توانای «خو» ده ربرین : زمانی مروّف رینگه ده دات به قسه پیکه ره کانی که به ناره زوی خو یان له زمانه که خو ی بکولنه وه و بی بدوین . زمانیک نه م توانایه ی نه بیت ، زمانه وانی و فهره نگو و فله سه فه ی بی نانوسریت .

«4» توانای وهرگیران : زمانی مروّف توانای نه وه ی هه په وهر بگیرته سه ر زمانی تریان زمانی تروه رگیرته سه رخوی .

5 — نه و لیکولینه وانه ی که له م دواییه دا ده رباره ی زمانه کانی گیتی کراوه ، به تاییه تی له باره ی هه لکوت و جوړی کارکردنی یاسا کانیانه وه (فونولوجی ، رسته یی یان واتایی بیت هندی تاییه تی تری زمانی مروّف خستووته روو . زمانی مروّف به گشتی له سه ر چه ند بنه مایه کڅ کارده کات : -

۱ . بنه مای نه رگک سووک کردن : به بی ی نه م بنه مایه زمانی ناده میزاد به گشتی هه ول ده دات له نه رکی قسه پیکه رانی که م بکاته وه ، هه له بهر نه مه شه که نه و فورمانه ی زود به کاردین (1) که من له ژماره دا (2) کوړتن و (ژماره ی برکه یا که مه) (۲) فره واتان . په کم کس که په م بنه مایه ی ده ست

نیشان کرد له زمانی مروّفدا ک . زیف بوو . وشه کانی زمانی مروّف به باوه ری زیف وه کو نه و نامیرانه ن که مروّف به کاریان دینیت ، نه و نامیرانه ی که زود به کار دین ده بیت سووک بن ، له بهر نه ستا بنو به که لکی زود نیش بین . بو سه لماندنې نه م بنه مایه ی زمان ، زیف به دریزی به راوردی نه رکی چه ند وشه په کی بلاوی چه ند زمانیک ده کات و به دوایدا ده گاته نه م نه نجامه (پروانه - زیف - 1949) .

ب . بنه مای هه لیزاردین : له هه موئاستیکې زماندا ، هه زمانیک بگرین ده بینن له ناو نه و یاسایانه ی که له زمانی مروّفدا بلاون و به کار دین ، ته نیا چه ند یاسایه کی دیاری کراوی بوخوی هه لیزاردووه هه ندیک له م دیاردانه ش له رووی ژماره وه زیاترن له زمانی مروّفدا له دیارده ی تر . به م بی په له ناستی فونولوجیدا ده بینن که جیاوازی ده نگاری و کپی زود بلاوتره له زماندا له جیاوازی لیوخر - کردن و لیو پان کردنه وه . هه روه ها له ناستی رسته سازیشدا ده بینن هه زمانه کو مه له یاسایه که هه لده بزیریت . بو نمونه ش له زوربه ی زمانه کانی گیتی دا فریزی ناوی بریتیه له ناو له گه ل ناوه لئاودا (ناو + ناوه لئاو) نه ک (ناوه لئاو + ناو) .

ده بیت لیره دا په نجه بو راستیه کی تر رابگیشین له هه لیزاردنه دا ، نه ویش نه وه په که هه ندی یاسا له پیشتره له یاسای تر . بو نمونه نه و زمانانه ی که بزوینه کانیان به بی ی به رزی و نزمی دابش ده کن له وانه شه به بی ی خری و ناخری لیویش دابش بکن ، به لام به پنجه وانه وه نابیت . به واتاییه کی تر زمانیه بزوینه کانی هه به بی ی خری و ناخری دابش بگات ، به لام زمان زوره که هه به بی ی به رزی و نزمی پو لیان ده کات (کوردی) . له ناستی واتاشدا له پیشتری هه ندی یاسا ناشکرایه . بو نمونه ته نیا له دوا ی جیا کردنه وه ی رهنگه بنه رته تیه کان ، زمان فورم داده نیت بو رهنگه نابنه رته تیه کان . به م بی په «سوور» پیشتره له «په یی» ، جگه ری

ج . بنه مای جه سه رگرتن (الاستقطاب) : په کیک له و تاییه تیه ناو کوپانه ی که له زمانی مروّفدا هه په نه وه په که هه موویان له و دوو جه مسه ره ی که له نارادا هه په (جه مسه ری نیجایی و سلبی یان نه و مثبت) زیاتر جه مسه ری په کم په سه ند

ده‌کن . نه‌مش به‌وهدا دهرده‌که‌ویت که (1) جه‌مسهری دووهم نه‌ک په‌کم له‌هموو زمانیکدا نیشانه‌ی بو‌دانراوه (خوش / ناخوش ، نه‌بوم / نابوم ، ده‌وله‌مهنده / ده‌وله‌مندنیه هتد) . (2) جه‌مسهری په‌کم له‌پیشتره له‌فیربوون وریز کردندا . زور لیکولینه‌وه دهری خستوو که منال له‌پیشه‌وه فیری وشه نیجابه‌کان ده‌بیت نیجا وشه دژواتاکانیان ، دیسانه‌وه له‌وتیشدا ده‌بیتن که وشه نیجابه‌کان پیش ده‌گون به‌تاییه‌تی که داوای وشه‌ی دژواتا له‌خه‌ک ده‌کن .

6 — به‌لیکولینه‌وه‌کانی سه‌ره‌وهدا بو‌مان دهرده‌که‌ویت که نه‌و جیاوازیانه‌ی له‌نیوان زمانی مروف و زمانی زینده‌وه‌ری تراد هه‌یه ، جیاوازیه له‌پله‌داو هه‌رگیز ناگاته نه‌وراده‌یه‌ی هه‌ردوو جوړه‌زمانه‌که ته‌واوله‌یه‌ک بکات یان له‌یه‌ک بترازینی و امان لی بکات دوا‌ی بو‌چوونه هه‌له‌که‌ی زمانه‌وانه سلوکیه نه‌مریکانیی‌کان بکه‌وین و گوی نه‌ده‌ینه نه‌وه‌موو تاییه‌تی ناو کوپپانه‌وه هه‌ردوو جوړه‌زمانه‌که به‌دوو دیارده‌ی ته‌واو جیا له‌په‌کتر دانین .

بو‌نه‌وه‌ی چاکتر له‌وه‌په‌یوه‌ندیی بکه‌ین که له‌نیوان زمانی مروف و قیژه‌وه بانگی زینده‌وه‌ری تراد هه‌یه پیوستمان به‌وه هه‌یه که زمان به‌گشتی وه‌ک په‌یژه‌یه‌کی چهنده‌ها پله‌یی سه‌یر بکه‌ین ، به‌رترین پله‌ی په‌یژه‌که دابنیه‌ین بو‌ زمانی مروف له‌به‌ر نه‌وه‌ی باشتیرین و جالاکترین جوړی زمانه ، پله‌ی دوا‌ی نه‌م دابنیه‌ین بو‌ زمانی دولفین چونکه ته‌واو نزیک ده‌بیته‌وه له‌ زمانی مروف و تاییه‌تی ناو‌کوپمان هینده زوره‌که به‌هوی نامیری فوکوده‌روه ، که ته‌ره‌دودی شه‌به‌نگی قسه‌ی دولفین ده‌گوریت بو‌ته‌ره‌دودی قسه‌ی مروف ، مروف ده‌توانیت له‌سه‌ر زه‌ویه‌وه قسه‌له‌که‌ل دولفینیکدا بکات که له‌ژیر ناودابیت . هه‌ریه‌که‌یان ته‌ره‌دودی خویان به‌کار دینن ، نامیره‌که ته‌ره‌دودی هه‌ریه‌که‌یان ده‌گوریته سه‌ر نه‌وی تریان ، به‌م جوړه‌به‌سه‌ر کوسه‌ی هه‌واو ناودا زال ده‌بیت و مروف و دولفین ده‌توانن له‌په‌کتری بکه‌ن (خون لیلی 1980) . به‌دوا‌ی زمانی دولفیندا ، نزیکترین بانگو قیژه

بو‌ زمانی مروف سه‌مای هه‌نگه چونکه چهنده تاییه‌تی‌کی گرنگی تیدا ده‌بیتنیت وه‌کو به‌کار هینانی ره‌مزی له‌خووه‌وه ، بوونی ده‌نگو یاسایه‌کی ریزمانی ، توانای له‌په‌کدان و دروست کردنی ره‌مزی نوی ، رول گورینه‌ره‌وه‌وانای گویزانه‌وه‌ی کات و شوینی قسه‌یان ، دووان له‌رابوردوو نه‌هاتوو . به‌م جوړه‌ده‌توانین پله‌کانی تری په‌یژه‌که‌ش ته‌رخان بکه‌ین بو‌ زمانی زینده‌وه‌ره‌کانی تر به‌په‌ی نزیکی و دوریان له‌ زمانی مروف‌وه تا وه‌کو وینه‌یه‌کی راستی په‌یوه‌ندی نیوان زمانی مروف و زمانی زینده‌وه‌ری ترمان ده‌ست که‌ویت .

په‌راویزه‌کان :

(1) بو‌ نمونه‌ فهره‌نگه‌کی (Dupont do Nemours) سالی 1807 که تیدا سه‌ده‌ها وشه‌ی فهره‌نسی به‌رامبه‌ر وشه‌ی «زمانی هوزار» و «زمانی قه‌له‌ باچکه» دانراوه . هه‌روه‌ها (achwidetsky) یاریده‌ریکی به‌ریوه‌به‌ری باخچه‌ی گیان له‌به‌رانی واشنتون له‌م دوا‌یه‌دا فهره‌نگیکی ټنگلیزی - مه‌یمون و مه‌یمون - ټنگلیزی دهرکردوه .

(2) پروانه باسه‌که‌ی (کلیر ره‌سل) و (و . م . ره‌سل) که تیدا ژماره‌ی نه‌و فونیمانه نه‌ده‌ن که «له‌ زمانی» زینده‌وه‌ری تراد بو‌مان ساغ کراوه‌ته‌وه . بو‌ نمونه‌ : دولفینی نامه‌زون (7) ، جوړیک جووت (7) ، مریشکی مالی (20) - گوریل (20) شامپانزی (23) - مه‌یمونی یابانی (37) .

سه‌رچلوه‌کان :

1. Noel Minnis : 1971 . Liny ulstics at Lavye , pp . 161 — 190 .
2. Bouchev , T . , Osyood : 1969 the Pollyana hypothesis .
3. Pvemack , D : 19 . Lanyuaye in chimpanzea , science 172 pp . 808 — 822 .
4. Brown , Royov , W : 1973 A First Lanyuaye
5. Osyood , Chavies , E . 1996 : Lectwev on Lanyuaye Pevtovmance , PP . 1 — 17